

DESPOTIZMNING VUJUDGA KELISH TARIXI VA XUSUSIYATLARI

Madaminova Sanobar Qutlimuratovna
Osiyo xalqaro Universiteti Pedagogika-psixologiya
yo`nalishi. Magistratura talabasi
Ilmiy raxbar - Psixologiya fanlari bo`yicha falsafa
doktori p.f.f.d (PhD), dotsenti –
Ramazonov Jahongir Djalolovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixologik despotizm atamasiga ta`rif, vujudga kelish tarixi, despotning uning turlari, xususiyatlari, psixologiya fanida despotizmning o`rni qandayligi haqida so`z boradi.

**Kalit so`zlar:** despotizm, xulq-atvor, dunyo-qarash, psixologiya, xarakter, munosabatlar, mantiqiy dalillar, zo`ravonlik.

Annotation: This article describes the definition of the term psychological depression, its types, characteristics, and the role of depression in the science of psychology.

Key words: despotism, behavior, worldview, psychology, character, relationships, logical arguments, violence

Аннотация: В данной статье говорится об определении термина психологическая депрессия, ее видах, характеристиках, а также о роли депрессии в науке психологии.

Ключевые слова: деспотизм, поведение, мировоззрение, психология, характер, отношения, логические аргументы, насилие.

Maktabda yoki oliy o`quv yurtida tarix fanini o`rganar ekanmiz, har bir talaba turli manbalarda kuch va qudrat cho`qqilariga ko`tarilib, insoniylik tushunchasiga to`g`ri kelmaydigan usullarni ko`rsatgan g`ayrioddiy shafqatsiz hukmdorlarga havolalarni uchratadi. Butun xalqlarni yo`q qilish, dushmanlarni qatl etish va ularni makkorona o`ldirish, potentsial raqobatchilarni zindonlarda qamoqqa olish va diktaturani mustahkamlashning boshqa usullari Bibliya davrida ham, o`rta asrlarda ham, ko`proq ma`rifatli hisoblangan asrlarda ham odatiy hol emas edi. Despotlar va zolimlar har doim yashab kelgan, faqat jinoyatlarning ko`lami va ularni amalga oshirish usullari har xil bo`lgan. Antik despotlar haqida gapiradigan bo`lsak, ilgari yirik qurilish loyihalari va ochlikka qarshi kurash bilan mashhur bo`lgan qadimgi yahudiy shohi Hirod Buyuk o`z dikturasini mumkin bo`lgan tahdiddan himoya qilish uchun barcha chaqaloqlarni yo`q qilishni buyurdi (Xushxabar, Matto kitobi).

Despotizm - hukmdorning irodasi jamiyatning barcha boshqa a`zolari hayotini tartibga soluvchi qonunlar bilan cheklanmagan boshqaruv shaklidir. Adolatga intilish

insonning tabiatiga xos bo'lganligi sababli, yagona hokimiyatning o'rnatilishi ma'lum harakatlarni talab qiladi va shafqatsizlik bilan birga keladi. Faqat ommaviy terrordan foydalanish ma'lum, ba'zan uzoq vaqt davomida odamlarni qarshilik ko'rsatishning befoydaligi haqidagi g'oyani ilhomlantirishga qodir. Despotizm da an'anaviy tarzda o'rnatilgan boshqa usullar ham mavjud. Bu hukmdorning ilohiy kelib chiqishi va g'ayrioddiy qobiliyatlari (shaxsiy fazilatlari) haqida aholi o'rtasida illyuziya yaratishdir. Buning uchun, masalan, Qadimgi Misrda fir'avnlr o'sha davrda "ilmiy elita" bo'lgan ruhoniylarning bilimlaridan foydalanib, tabiat hodisalarini o'zlarining g'ayritabiiy kuchlarining namoyon bo'lishi sifatida ko'rsatishgan. Sharq despotizmini ajratib turuvchi alohida nafosat haqida fikr bor. Shumer hukmdorlari, Ossuriya, Bobil, Fors qirollari, Mesopotamiya davlatlari, qadimgi Xitoyning totalitarizmi keyingi asrlar diktatorlari tomonidan amal qilgan an'analarga asos solgan. Shu bilan birga, jamiyat yashashi kerak bo'lgan qonunlar yozildi va Xammurapi kodeksi bizning davrimiz huquqiy normalarining prototipiga aylandi. Ularga rioya qilish hamma uchun majburiy edi, qoidabuzarlik qattiq jazolandi va ilohiy hukmdor bundan mustasno edi. Sharq despotizmini esa, Usmonli imperiyasi feodal despotizm avjiga chiqqan o'rta asr davlatiga aylandi. Bu XIV-XVI asrlarda sodir bo'lgan. Rossiyada o'sha XVI asrda uning zolim, Dahshatli laqabli Ivan IV hukmronlik qilgan. U o'zining yagona hokimiyatini mustahkamlab, undan kam bo'lmagan dahshatli usullar bilan harakat qildi, garchi uning hukmronligi qurbonlari soni taxminan 3 ming kishi qatl etilgan bo'lsa ham turli nosozliklar va oddiygina e'tirozligi tufayli zamonaviy Evropa hukmdorlarining "yutuqlari" dan sezilarli darajada past. Misol uchun, Avliyo Vartolomey kechasi Karl IX buyrug'i bilan 30 000 gugenotlar o'ldirilgan. Britaniyada Genrix VIII aholining uchdan bir qismini sarsonlik uchun qatl qildi. Qiziqki, despotizm shunday davrki, aql bovar qilmaydigan qurbonliklar evaziga qo'rquvga botgan jamiyat o'z taraqqiyotida yutuq, ba'zan esa inqilobiy yutuq qiladi. Aksariyat aholi uchun "katta o'zgarishlar" davrida yashash juda noqulay, ammo natijalar ba'zida ta'sirchan bo'ladi, agar, albatta, o'zgarishlar to'g'ri yo'nalishda amalga oshirilsa. Aks holda, mamlakat omadsiz diktator boshchiligidagi boshlanish nuqtasiga qaytish uchun ko'p kuch sarflashiga to'g'ri keladi. Despotizm bu hokimiyat mutlaq va o'zboshimchalik bilan amalga oshiriladigan boshqaruv shakli bo'lib, hukmdor va hukmron o'rtasidagi munosabatni, xo'jayin va qul o'rtasidagi munosabatlar bilan taqqoslash mumkin. Ushbu kontseptsiya yunon faylasufi Aristotel bilan "Siyosat" kitobida Evropaga xos bo'lgan mustabid hokimiyat shakllaridan farqli o'laroq Osiyodagi qadimgi imperiyalarga murojaat qilish uchun tug'ilgan. Aristotelning fikriga ko'ra, despotizm da hokimiyat sub'ektlarning tabiati bilan bog'liq itoat qilishga tayyor va o'zlarini boshqara olmaydi. Bu erda u mustabidlikdan farq qiladi, unda hokimiyat o'z manfaatlariga ko'ra harakat qiladigan hukmdorning tabiatiga bog'liqdir. Despotizm shuningdek, diktatura bilan ajralib turadi, chunki bu urush kabi istisno

holatlarning paydo bo'lishiga bog'liq emas. Sharq despotizmidan keyin psixologiya va tarix ilmida ma`rifatli despotizm vujudga keldi. Asosiy despotlar va ularning hukmronlik qilgan vaqti - Prussiya Frederik II (1740-1786), Pombal Markiz (1750-1777) Portugaliyadan, Ketrin II (1762-1796) Rossiya va Iosif II (1780-1790) Avstriyadan. Odamlar farovonligi uchun ozgina g'amxo'rlik qiladigan, temir musht bilan boshqaradigan hukmdorni chaqirish mumkin despotik.

Diktatorlar va mustabidlar ko'pincha despotik deb ta'riflanadi. Despotizm bu kuchning darajasining o'lchovidir, odatdagi ma'noda u noto'g'ri ishlatilgan (yoki to'liq imkoniyatga ega bo'lmagan kishi tomonidan ishlatilgan).

Despotizm bu hokimiyat faqat bitta hukmdorning qo'lida bo'lgan boshqaruv shakli. Bunda sub'ektlar qul kabi muomala qilinadi.

Diktatura yoki zulmdan farqli o'laroq, bu hukmdorning xalqni engib chiqa olishiga emas, balki odamlar o'zlarini namoyon qila olmasliklariga va o'zini o'zi boshqarishlariga, qo'rquv uchun hokimiyatni faqat bitta odam qo'lga topshirishiga bog'liqdir, nima qilishni bilmay. Despotizm, Monteskyoning fikriga ko'ra, faqat bittasi qonunsiz va qoidasiz boshqaradi, o'z irodasi va injiqligi ostida hamma narsani tortib oladi.

Despotizm bu "despot" deb nomlangan mavjudot qoidalarni mutlaq kuch bilan belgilab beradigan boshqaruv shakli. Despot u avtokratiyada bo'lgani kabi individual mavjudot bo'lishi mumkin yoki u oligarxiya singari guruh bo'lishi mumkin.

Despotizm so'zi despot shaklida hukmronlik qilish uchun "vositalar".

Despot yunoncha despotes so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "xo'jayin" yoki "kuch bilan" degan ma'noni anglatadi va turli xil unvonlar va lavozimlarni konvertatsiya qilish uchun ishlatilgan. U Vizantiya sudida dvoryanlar unvoni sifatida ishlagan, Misr fir'avnlarning cheksiz kuchi va hokimiyatini tasvirlash uchun ishlatilgan, Vizantiya davlatlari hukmdorlari tomonidan ishlatilgan va Vizantiya imperatorlari tomonidan unvon sifatida qabul qilingan. Shunday qilib despot u tarixning turli davrlarida turli xil ma'no va talqinlar bilan ishlatilgan va uni bitta ta'rif bilan ta'riflab bo'lmaydi. So'zlashuv bilan "despot" o'z xalqiga, bo'ysunuvchilariga yoki bo'ysunuvchilariga zulm qilish uchun o'z kuchi va vakolatidan suiiste'mol qilgan davlat yoki hukumat rahbariga nisbatan pejorativ tarzda qo'llanilgan.

Shu ma'noda, u "zolim" atamasi bilan kelgan pejorativ ma'nolarga o'xshaydi. "Diktator" deyarli o'xshash pejorativ ma'nolarni ishlab chiqdi, garchi "despot" va "zolim" shafqatsizlikni va hatto yovuzlikdan zavqlanishni ta'kidlaydilar, "diktator" esa qonunni yanada qattiqroq yoki adolatsiz qo'llanishini nazarda tutadi. Klassik shaklda despotizm - bu yakka shaxs (despot) davlatni o'z ichiga olgan barcha kuch va hokimiyatni amalga oshiradigan davlat bo'lib, suverenitet va tsivilizatsiyaning dastlabki shakllarida keng tarqalgan edi, Misr fir'avni klassik despotning namunasi.

Despotizm bu "despot" deb nomlangan yagona mavjudot mutlaq hokimiyat bilan boshqariladigan boshqaruv shakli. Ushbu mavjudot yakka shaxs bo'lishi mumkin, masalan, avtokratiyada yoki u guruhda bo'lishi mumkin, masalan, oligarxiyada. So'zi despotizm"" despot shaklida qoida "degan ma'noni anglatadi va" despot "bilan aralashmaslik kerak. Despot yunon despotlaridan kelib chiqqan bo'lib, taxminan "xo'jayin" yoki "qudratga ega" degan ma'noni anglatadi va turli xil unvonlar va lavozimlarni konvertatsiya qilish uchun ishlatilgan. U Vizantiya sudida zodagonlar unvoni sifatida ishlagan, Vizantiya vassal davlatlari hukmdorlari tomonidan foydalanilgan va Vizantiya imperatorlari tomonidan unvon sifatida qabul qilingan Misr fir'avnlarning cheksiz kuchi va hokimiyatini tasvirlash uchun ishlatilgan. Shunday qilib, despot tarixning turli davrlarida turli xil ma'no va talqinlarga ega ekanligi aniqlandi va ularni bitta ta'rif bilan ta'riflab bo'lmaydi.

Bu boshqa yunoncha basileus va autokrator unvonlariga o'xshaydi, bular despot bilan birga turli vaqtlarda mahalliy boshliqdan tortib oddiy hukmdor, qirol yoki imperatorgacha hamma narsani tasvirlash uchun ishlatilgan.

Ommabop tarzda, "despot" o'z xalqiga, bo'ysunuvchilariga yoki bo'ysunuvchilariga zulm qilish uchun o'z kuchi va vakolatidan suiiste'mol qilgan shaxsga, xususan davlat yoki hukumat rahbariga nisbatan pejorativ tarzda qo'llanilgan. Shu ma'noda, u xuddi shu tarzda "zolim" atamasi bilan paydo bo'lgan pejorativ ma'nolarga o'xshaydi. "Diktator" deyarli o'xshash pejorativ ma'nolarni ishlab chiqdi, ammo "despot" va "zolim" shafqatsizlikni va hatto ulardan zavqlanishni ta'kidlamogda, "diktator" esa ko'proq qattiqqo'llik yoki adolatsiz huquqni muhofaza qilishni nazarda tutadi.

Biror kishi boshqa shaxs bilan aloqada bo'lganda, munosabatlar paydo bo'ladi. Ular biznes, ish, sevgi, do'stlik, qo'shnichilik, oila va boshqalarga bo'linadi, bu faqat sheriklarning holatiga va ularning o'zaro munosabatlarining sifatiga bog'liq. Biroq, har qanday munosabatlarda odamlar o'zlarining xarakterini va xatti-harakatlarini ko'rsatadilar. Bunday ko'rinishlardan biri despotizm bo'lib, u ba'zi munosabatlarda yaxshi, boshqalarida yomon. Psytheater.com onlayn jurnali despotizmning yaxshi va yomon ekanligini tushunish uchun uning tushunchalari, belgilari va sabablarini ko'rib chiqadi.

Despotizm deganda shaxsning boshqa shaxs yoki hatto bir guruh odamlar ustidan hokimiyatga intilishi tushuniladi. Hukmronlik istagi ba'zi psixologlar tomonidan instinktiv ehtiyojlar bilan bog'liq. Har bir inson qudratli bo'lishni, ya'ni atrofida qilgan boshqarishni va ularga buyruq berishni xohlaydi, deb ishoniladi. Biroq, despotizm hamma odamlarda ham o'zini namoyon qilmaydi va unga ega bo'lganlarda u turli darajada namoyon bo'ladi. Bu shuni ko'rsatadiki, despotizm - bu odam tug'ilmaydi, hayot jarayonida rivojlanadi. Despotizm uchta komponentni o'z ichiga oladi: Boshqa odam ustidan hokimiyatga intilish. Boshqa odamlarning fikrlarini tinglashni va

hisobga olishni istamaslik, bir ovozdan qaror qabul qilish. Boshqa odamning o'z irodasiga doimiy va to'liq bo'ysunish istagi. Despotizm o'zini oddiygina boshqa bir shaxsning - qulning xo'jayini bo'lishni xohlashida namoyon bo'ladi. Biroq, krepostnoylik uzoq vaqtdan beri bekor qilingan va shunga qaramay, odamlar atrofida qilarni bostirish va o'z xohishlariga bo'ysundirish uchun ichki ehtiyojga ega. Odatda, boshqa odamlar bilan munosabatlarga bunday yondashuv norozi. Biroq, despotizm har doim ham yomon emas. Bu nima degani?

Despotizm - bu odam boshqa odamlar ustidan hukmronlik qilishni xohlasa, orttirilgan sifatdir. Zamonaviy dunyoda tenglik hukmron bo'lganligi sababli, despotizm asosan odamlarning tor doirasida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, erlar xotinlari va bolalariga nisbatan, rahbarlar - qo'l ostidagilarga, o'qituvchilar - maktab o'quvchilariga, ayollar - er va bolalarga nisbatan despotga aylanadi. Despotizm - bu o'z-o'zini noto'g'ri baholash va boshqa odamlarni idrok etish. Kuchli odamga uning oilasi yoki qo'l ostidagi deb hisoblangan har bir kishi unga bo'ysunishi, unga bo'ysunishi kerakdek tuyuladi. U ko'rsatmalar berishi kerak, boshqalar esa ularni jimgina bajarishlari kerak. Qolaversa, despotizm nafaqat itoatkorlik, balki despot g'oyalariga moslashish, uning xohish-istaklari, fikriga amal qilish va hatto odamlar qanday bo'lishi kerakligiga moslashishda ham namoyon bo'ladi. Despot boshqa odamlarning fikrlarini qabul qilmaydi, chunki u ularni muhim va hatto o'ziniki bilan teng deb hisoblamaydi. Faqat uning fikri muhim, ahamiyatli va to'g'ri. Shaxsiy chegaralar va boshqa odamlarning erkinligi tushunchasi yo'q.

Despotizm har doim uydagi zo'ravonlik bo'lib, u har doim ham jismoniy shakllarga ega emas. Shubhasiz, agar jabrlanuvchi o'zini himoya qilsa va qarshilik ko'rsatsa, despot o'z kuchlarini kuchaytiradi, ko'pincha jismoniy zo'ravonlikka murojaat qiladi. Bu sodir bo'lgunga qadar, despot o'z qurbonining his-tuyg'ulari, his-tuyg'ulari, komplekslari va qo'rquvlariga bosim o'tkazganda, axloqiy va hissiy zo'ravonlik sodir bo'ladi. Despotizm mutlaqo har qanday odamda o'zini namoyon qilishi mumkin. Ko'pincha har bir kishi o'z fikrida turib olishni xohlaydi, boshqalarni o'z yo'lida harakat qilishga majbur qiladi. Biroq, ba'zilar uchun despotizm xatti-harakatlarning yagona modeli bo'lib, u odamni o'zini va uning atrofida dunyoni noto'g'ri idrok etishga olib keladi. Agar qadimgi davrlarda ayollar va erkaklar "Erkak oila boshlig'i, ayol esa unga bo'ysunadi" tamoyili asosida tarbiyalangan bo'lsa, zamonaviy jamiyatda ayolga erkak bilan bir xil huquqlar berilgan. Hayot va urf-odatlar o'zgardi, ba'zi odamlar hali ham eski an'analar bo'yicha yashashga harakat qilmoqda. Bu xuddi 5 yoshingizda kiygan shimingizni kiyishga urinishdek. Siz tana o'lchovlarida kattalashdingiz, hayotingiz o'zgardi, lekin siz hali ham sevimli bolalaringizning shimlari sizga mos kelmasligiga ko'nika olmadingiz. Shunday qilib, zamonaviy jamiyat erkaklar va ayollarni teng pozitsiyalarga qo'yadi. Shubhasiz, erkak o'zining erkaklik energiyasini, tabiatini, fe'l-atvorini va hokazolarni saqlab qoladi ... Ayol esa, endi

rahbarlik qilish, o'z fikrini bildirish, ishlash va pul topish huquqiga ega bo'lishiga qaramay, ayol bo'lib qolishda davom etadi.

Agar erkak oila boshlig'i bo'lishga harakat qilsa, u holda ayol vaqti-vaqti bilan uning xohish-istaklarini qondiradi, lekin ba'zida bu unga foydali bo'lganda, u o'z huquqlarini unga teng deb e'lon qiladi. Agar ayol erkak bilan teng bo'lishga harakat qilsa, erkak ba'zan uning huquqlariga rozi bo'ladi, chunki ayolning ham oila uchun pul topishi va uning uchun jiddiy muammolarni hal qilishi unga foydalidir. Ammo ba'zida, bu yana erkak uchun foydali bo'lganda, u ayolning itoat qilishi kerakligini eslaydi. Shunday qilib, turmush o'rtoqlar doimiy urush olib boradilar, oxir-oqibat barcha qilich va nayzalarini tashlab, urushni to'xtatish uchun qanday an'analarga ko'ra yashashlari kerakligini hal qilmaydilar. Aytishimiz mumkinki, zamonaviy erkaklar va ayollar oiladagi ierarxiyadan sheriklar o'rtasidagi tenglikka o'tish chorrahasida yashaydilar. Ko'p odamlar bobosi va buvisining eski an'analari bo'yicha tarbiyalanadi, ammo zamonaviy dunyo: "Yo'q, erkaklar va ayollar teng huquqlarga ega. Ayol ham ishlashi mumkin, lekin erkak endi uning fikrini hisobga olishi kerak". Shunday qilib, tushunarsiz vaziyat, inson qanday qoidalar bilan yashashni bilmasa, yuzaga keladi. Ikkita o'zaro eksklyuziv an'analarning birlashishi erkak va ayolning aldashni boshlashiga olib keladi, bu esa oilada urushga olib keladi. Agar biror narsa kimdir uchun foydali bo'lsa, unda ma'lum qoidalar esga olinadi. Agar ayol erkakning uni tinglashidan foyda ko'rsa, u ularning tengligini eslaydi. Ammo bir daqiqadan so'ng u quyidagilarni aytishi mumkin: "Siz oila boshlig'isiz. Shunday ekan, javob bering!" Va erkak ayolning asosiy yoki teng sherigi bo'lishi kerakmi, noaniq bo'lib qoladi? Bunday o'yinlar nafaqat urushga, balki oilaviy hayotda deyarli hech qachon hal etilmaydigan muammolarga olib keladi. Nega? Chunki xalqning o'zi hali eski yoki yangi urf-odatlar bo'yicha yashashini tushunib yetmagan. Ularni birlashtirish mumkin bo'ladi, lekin bu faqat urush va muammolarga olib keladi. Shuning uchun, siz tanlashingiz kerak bo'ladi: yoki erkak javobgardir va ayol unga bo'ysunadi yoki erkak va ayol teng sherikdir.

Xulosa qiladigan bo'lsak, despotizmning vujudga kelishi yuqorida ta'kidlab o'tilgan, tarixiy voqealar va zulm bilan bog'liqligini ko'rish mumkin. Despotizm ham aynna "zulm" so'zining tub ma'nosidan kelib chiqqanligini ko'rish mumkin. Despotizm ham tarixiy voqeadan keyin aynan psixologiya va pedagogika sohasiga kirib keldi, xususan, psixologiyada despotning vujudga kelish xususiyatlari, tuzilishi, belgilari hamda psixologik xususiyatini o'rganadi. Pedagogikada esa ta'lim va tarbiya berish jarayonida despot va despotizm vujudga kelishida yosh kadrlarga hamda ta'lim sifatiga ta'siri o'rganiladi. Fanlarning boshlanishida hamma elementlarni tarixini o'rganganimizdek, despotizmning ham tarixi ham yuqorida ko'rsatilgan despotning vujudga kelishi mintaqalar bilan bevosita bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил 21 июндаги Олий Мажлис Сенатидаги нутқи. - <https://president.uz/uz/lists/view/2692>
2. БМТТД, Инсон ривожланиши тугрисидаги маъруза. - Ташкент: 1996.
3. Сарибоева У.С. Ўзбек oilаларида гендер тенглик ва миллий кадриятларнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари. - Т.: “Педагогика” илмий-назарий ва методик журнали 2020 йил 5- сон, 3-6 б.
4. Saribayeva U.S. Characteristics of gender equality between husband and wife in uzbek families // Vidyabharati international interdisciplinary research journal. 2021. Web of science. 3940-3949 (Special Issue) ISSN 2319-4979. 615
5. Mark Barton. <https://www.instagram.com/markbarton>.
6. Минюрова С.А. Кустова О.Л. Формирование «образа женщины» в различных социальных группах. // Журнал практического психолога - 1997. - № 5. - С. 27-29; Семейная психология и семейная терапия. - 1997. - № 1. - С. 95-97.
7. Кустова О.Л. Образ женщины в современных средствах массовой информации (на примере журналов Космополитан, «ОНА», «Домашний очаг», «Елле» и др.) // Образ женщины в средствах массовой информации. Материалы декабрьской конференции. Приволжский Дом знаний, 1998.
8. <https://uz.wiktionary.org/wiki/despotizm>.
9. <https://izoh.uz/word/despotizm>.
10. <https://shkolyariki.ru/uz/russkijj/despotizm>.